

Kutatási zárójelentés
OTKA PD 100502 sz. „Mindennapi etnicitás, nemzeti és nem-nemzeti a mindennapokban egy
multietnikus régióban, Erdély 1918–1944” című kutatásról

A kutatást a munkatervben lefektetetteknek megfelelően folytattam le, kivéve annak nagyváradi levéltári kutatásokra vonatkozó pontját. A nagyváradi állami levéltár kutatóterme folyamatosan zárva volt a projekt idején, így az erre vonatkozó tervet nem tudtam kivitelezni. Ennek megfelelően Bukarestben, Brassóban, Marosvásárhelyen, Kolozsvárt és Temesvárott dolgoztam fel a megyei közigazgatás, csendőrség, rendőrség, ügyészség, bíróságok és az Igazságügyi Minisztérium iratait. Mivel a kutatás főleg rendőrségi jelentésekre és állam- illetve nemzetellenes izgatási peres iratokra épült, nagy segítségemre volt, hogy a vizsgált korszakban az ilyen jellegű ügyekben a vádemeléshez a kormány előzetes engedélyére volt szükség Romániában is. Így az Igazságügyi Minisztérium iratanyagában az egész ország területéről találtam iratokat. Ennek következtében a nagyváradi kutatási lehetőség hiánya mellett is sikerült a két világháború közti Erdély minden megyéjére vonatkozó anyagot gyűjtenem.

Ez a százas nagyságrendű esetet tartalmazó anyag megfelel az előzetes célkitűzésnek: nem csak földrajzi értelemben fedi le Erdély területét, hanem társadalmi szempontból is teljes. Minden lehetséges közegből és társadalmi kontextusból több esetet sikerült összegyűjtenem, kis- és nagyvárosi, falusi helyszíneken középosztályi, alsó-középosztályi, munkás- és paraszt szereplőkkel. Bár az esetek száma meglehetősen nagy, statisztikai értelemben az anyag semmiképpen sem reprezentatív, a vizsgált terület földrajzi értelemben történő lefedésére is elsősorban azért volt szükség, hogy az esetleges szubregionális sajátosságokból keletkező torzulást elkerüljük. Ugyanakkor az anyag mérete, az esetek sokszínűsége és az iratok sajátosságai miatt a célként kitűzött kvalitatív elemzésre, ezen belül a mindennapi etnicitás illetve a nemzeti indifferencia jellegzetességeinek feltárására, a különböző lehetséges egyéni viszonyulások bemutatására és esetleges tipizálásra az előzetesen remélt módon megfelelt.

Az eredetileg kitűzött cél mellett arra is lehetőséget nyújtott az anyag, hogy egyes koncentráltan megőrzött irategyütteseknek (kisebbségi köztisztviselői nyelvvizsgák, a budapesti Külföldiek Kollégiuma anyagai), illetve minden közigazgatási egységben hasonló módon készült dokumentumok (internálendók listája, csendőrségi, prefektusi jelentések) segítségével négy esettanulmány is készüljön. Ezek (az 1930-as népszámlálás, az 1934–1935-ös kisebbségi köztisztviselői nyelvvizsgák, az irredenta fogalma a román állami-rendőri szervek működésében, illetve erdélyiek tapasztalatai Magyarországon) a mindennapi etnicitás kérdését kiegészítették az állami kategorizációra reagálva megjelenített egyéni identifikáció elemzésével, továbbá az egyéni tapasztalatoknak az identitásra gyakorolt hatásával.

Ennek megfelelően a feltárt és feldolgozott források segítségével minden kulcsfontosságú szereplő (állami, egyéni, intézményi) nézőpontja, fellépése, cselekvése vizsgálható, ami arra is lehetőséget ad, hogy a szigorú értelemben vett nemzeti identifikáció és nemzeti csoportok mellett más, az etnicitással összefüggő csoportokat és jelenségeket is vizsgáljunk. Így sor került a többségi nemzeti csoport(ko)n belül kialakult regionalista mozgalmak és az etnicitás, nemzetfogalom viszonyának elemzésére, különböző szervezett aktivista áramlatok vizsgálatára is. Az elkészült kézirat terjedelme kb. 30 ív, ez jelenleg a kiadónál van és szakmai vitára vár. A kéziratnak azonban csak mintegy fele készült az OTKA kutatás keretében, az anyagot és a kutatás eredményeit megkísértem integrálni egy a két világháború közti magyar kisebbségek történetét identitáspolitikai szemszögből és az identifikáció felől bemutató munkába. Ez nem csak azt jelenti, hogy a mű a mindennapi és egyéni etnicitás jelenségei mellett a politikai diskurzusokkal is foglalkozik (ez része volt a kutatási tervnek is), hanem arra is kísérletet tettem, hogy a romániai jelenségeket néhány tekintetben összehasonlítsam Csehszlovákiával is. Abban bízom, hogy két politikai és szocietális kultúráját, önképét, identitáspolitikáját tekintve különböző eset összehasonlítása segít még jobban megérteni a társadalmi kontextus és az identitáspolitika szerepét és hatását az etnicitás jelenségeire és az identitásra is. A kutatás legfontosabberedményei

A feltárt anyag óhatatlanul elsősorban olyan helyzeteket mutat meg, amikor az etnicitás és identifikáció konfliktushelyzetben kerül elő. Ez némileg más perspektívát eredményez, mint a kutatási tervben is megjelölt elméleti és módszertani előzmények (mindenekelőtt Rogers Brubaker és szerzőtársainak munkája Kolozsvárról), viszont megfelel a történeti szakirodalomban eddig bemutatott jelenségeknek. Bár a hivatkozott kutatás által megfigyelt és tipizált esetek sorában is ott szerepelt a konfliktus, ez csak egyike volt a négy azonosított típusnak (a másik három elkerülés vagy tabusítás, ugratás vagy viccelődés, etnikailag megjelölt alternatívák közti választás). Ugyanakkor az ilyen jellegű konfliktuálissá váló helyzeteknek nem szükségszerű előfeltétele a kölcsönösség, éppen az által jelenhet meg az etnicitás problémája sokféle kontextusban és sokféleképpen, hogy elegendő egyetlen szereplő fellépése, ami kikényszeríti a reakciókat az etnicitás vélt jelentőségére is. Ez pedig oda vezet, hogy a konfliktuális szituációk mégis betekintést engedhetnek a köznapi értelemben vett mindennapokba is, noha természetesen maguk a mindennapok konfliktusai is részei a kutatás tárgyának.

A mindennapi etnicitás értelmezése azonban nem csupán interakciók felől lehetséges. Egyfelől feltétlenül része annak a banális nacionalizmus (Michael Billig fogalma nyomán) és a populáris kultúrát átszövő nacionalizmus, amit Tim Edensor mutatott be, másfelől nem interakcionális jellegű cselekvések is kifejezésre juttathatják. Különösen hasznos volt az anyag rendszerzéséhez Jon E. Fox és

Cynthia Miller-Idriss osztályozása, miszerint a mindennapi etnicitás (1) a nemzetről való és a nemzet révén történő beszédként, (2) a nemzet performálásaként, (3) nemzeti fogyasztásként és (4) ismét csak a nemzetileg megjelölt kategóriák közti választásként sorolható be. Nem ritkán ezek is konfliktusok révén válnak láthatóvá, és amikor nem, akkor is esély kínálkozik rá, hogy állami aktorok megfigyelései vagy állampolgári bejelentések révén, esetleg az államhoz intézett beadványok formájában rájuk bukkanjunk.

Ezek közül a feltárt anyagból a nemzetileg megjelölt kategóriák közti választás látszik a legkevésbé, ami azzal függ össze, hogy ez a leginkább meglévő és nem feltétlenül vitatott intézmények közti választást jelent. (Iskola, egyháztagság, esetleg nemzetileg megjelölt egyletek, szervezetek, pártok.) Ezek körül is kitörtek azonban olyan konfliktusok, melyek, ha nem is átfogó módon, de nem is csupán felületesen betekintést engednek a kérdéses problémák mindennapi dimenziójába is. Az iskolai konfliktusok esetében mindenekelőtt az látszik, hogy a választást a nemzeti aktivisták szándéka ellenére nem kizárólag nemzeti érzések befolyásolták, hanem anyagi kalkulációk. Ezt az állami politika is kihasználta a lakosok eltérő terhelésével attól függően, melyik iskolába írták a gyerekeik. Ugyanakkor a községi igazgatásnak is voltak lehetőségei bármelyik iskolatípus ellehetetlenítésére, a tanító vagy az iskola juttatásainak elszabotálásával. Mindenesetre a hatóságok és az iskolákat fenntartó intézmények (egyházak) szemében ezek nemzeti jelentősége rendszerint egyértelmű volt, a nemzeti hovatartozás és az iskolatípus kiválasztása közti egyértelmű megfeleltetést normaként próbálták rögzíteni. Ugyanakkor az is világos, hogy sok esetben a lakosság egyéni előnykeresésével szemben a többi szereplő egyéni előnykeresése, olykor egyenesen rivalizálása vezetett konfliktushoz, és érvelésükben ők is gyakran alkalmazták az iskolaválasztás és nemzeti hovatartozás megfeleltetését, ezzel létrehozva a nemzetről és nemzet révén való beszéd egyik tipikus, az intézményi szereplőkön kívül is használt, mindennapi esetét is.

A másik, konfliktusok révén belátható esettípus a prozelitizmus és ennek erőszakos változata, ami szintén gyakran adott okot panaszra. Az eddigi kutatásokhoz képest az általam áttekintett anyag három fontos ponton mutat újdonságot: az erőszakos vagy csupán ösztönzött prozelitizmus méreteit tekintve, az így megtörtént ki- és betérések tartósságát és kényelmetlenségét illetően, és a prozelitizmus irányaira vonatkozóan.

Ami az első problémát illeti, a feltárt anyag alapján az eddigi erre vonatkozó esettanulmányokból (Pál János kutatásai az unitáriusokról) kirajzolódó kitartó és akár erőszakot is bevető áttérítés képe inkább kivételesnek tűnik és még ezekben az esetekben is két évtized alatt legfeljebb néhány száz áttérítésről lehet szó. Ez azonban korábban sem lehetett másképp a megelőző időszakban sem, hiszen a román hatóságok harmincas évek elején lezajlott visszatérítési kísérletei is

alig találtak tényleges első világháborús áttérítettet. Ráadásul éppen az utóbbiak esetében mutatkozott meg, hogy az áttérítettek nem feltétlenül törekedtek korábbi vallásuk visszaszerzésére, megfelelő környezetben vagy megfelelő helyi egyházi vezetés mellett gond nélkül beilleszkedhettek az új vallási intézmények keretei közé is. Ez persze azt is jelezte, hogy noha vallás és nemzetiség meglehetősen egyértelmű azonosítása mindennapos volt, mégis akadtak, akik számára a vallásváltásból ebben az értelmezésben bekövetkező nemzetiségváltás nem jelentett különösebb problémát, jelezve azonosságuk sajátos, a kánontól eltérő jellegét.

Végül fontos megemlíteni azt is, hogy a prozelitizmus nem csak egy irányban zajlott és nem csupán kisebbség és többség viszonyrendszerében, ennél jóval kiterjedtebb problémáról volt szó, ami nyilvánvalóan befolyásolta az identifikáció tartalmát és lehetőségeit, egyúttal gyengített vallás és nemzetiség politikai diskurzusokban magától értetődőnek tekintett megfeleltethetőségét. Ez annál is érdekesebb kérdés, mivel egyébként ez az azonosítás a mindennapokban is elterjedt és elfogadott volt, egészen addig, hogy alkalmanként a hatóságok is csak magyar vallásúnak vagy magyar katolikusnak minősítettek embereket. Ezzel együtt a prozelitizmus igazán jelentős mértékben görög katolikus-ortodox viszonyban bontakozott ki, módjai és eszközei hasonlóak voltak a magyar kisebbségi egyházak esetében tetten érhetőekhez. A hatósági személyzet, a jegyző vagy főszolgabíró személye volt a döntő tényező, ő gyakorolhatott nyomást az áttérés érdekében. Bár két alkotmányosan is románnak, tehát etnikai tartalmúnak minősített vallásról volt szó, küzdelmük mégis etnikai tartalmat kaphatott ki a valódi román értelemben. Ugyanakkor főként dominánsan magyar környezetben arra is akadt példa, hogy a helyi hatóságok eszközeivel, például segélyek megtagadásával vagy biztosításával ortodox és görög katolikus híveket vegyenek rá áttérésre.

Mindez, mint ebből is látható nem azt jelentette, hogy a vallás etnikai értelemben jelöletlenné, semlegessé vált volna. Ezt maguk az áttérítők is tagadták, az áttérés hangoztatott oka többnyire a hívek „igazi” vagy a két román egyház esetében autentikus nemzetiségükhöz való visszavezetése volt, vagyis orvosolni próbálták az „objektív” kategorizálás vélt megsértését.

Ez, vagyis az objektívnek látott etnikai kategóriákhoz való egyéni viszony egyébként egyértelműen a legfontosabb eleme ennek a típusnak. Bár maguk a kategóriák etnikai értelemben egyértelműen jelöltek és jórészt rögzítettek, vagy legalábbis a szereplők egy része rögzíteni szeretné azokat, mind tartalmuk, mind az általuk meghatározott csoportba tartozás egyéni oldalról megkérdőjelezhető volt. Ez részben azért következhetett be, mert etnikai jelöltségük elsősorban a többség és kisebbség különbségén és nem a kisebbség etnicitásának meghatározásán alapult. Ezzel együtt a szereplők jelentős része, mindenek előtt az állami aktorok és a nemzeti aktivisták valóban hittek az objektív nemzetiségben, ami meghatározta mind a népszámlálási adatfelvételt, mind a

kisebbségi tisztviselők nyelvvizsgáját és részben ezen alapult az etnikai pártok képviseleti, illetve a kisebbséginek tartott személyek szavazatára bejelentett, alapvetően normatív, morális alapozású igénye is.

Mindez azonban nem azt jelentette, hogy az objektívnak látott kategóriák valóban magukba foglaltak mindenkit, akit idetartozónak láttak, mások nem fogadták el a nekik szánt azonosságot, illetve nem egy esetben egyes személyek hovatartozása is vitatott lehetett több szereplő részéről. Ennek legjobb illusztrációja a népszámlálás esete, ahol az objektívnak szánt kategóriák nagyon is képlékenynek bizonyultak, ráadásul a kitűzött céloktól függően kellett minél többeket befogadni képes (inkluzív) és adott esetben ezzel egy időben minél szilárdabb (tehát inkább egyértelműen kizáró) meghatározásokat alkalmazni. Ez nem egyszer megoldhatatlannak bizonyult, vagy egyetlen tényezőre redukált meghatározáshoz vezetett (például az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás alkalmával). Bizonyos értelemben tehát a nemzetileg megjelölt kategóriák közti választás és a belőle következő intézményes kötődés és elkötelezettség a mindennapokban is a szubjektív önazonosság objektívvé tételét, a pillanatnyi identifikáció rögzítését, állandósítását szolgálta. A politikai célkitűzések és különböző eszmei hatások mellett részben ez vezethetett ahhoz is, hogy a kisebbségi pártok, akik korábban elsősorban a szavazás révén megnyilvánuló – tehát pillanatnyi – azonosulást tartották elsődlegesnek, a harmincas évektől mind Csehszlovákiában, mind Romániában társadalomszervező tényezőként, a kisebbségi társadalom foglalataként és működtetőjeként kívánták újraszervezni magukat, ezzel is rögzítve a politikai azonosságon keresztül a nemzeti identitást.

Sajátos esetet jelentett a Magyarországra látogatók esete, őket ugyanis ebben a minőségükben a hivatalos identitáspolitika jelölte meg sajátos magyar csoportként. Választást azonban nem kínáltak nekik, sőt, Budapest felől nézve nemzeti azonosságuk jegyei a kisebbségi lét következményeinek és így kijavítandónak tűntek, amit megmaradásuk érdekében Budapest feladata volt végrehajtani. Az ő esetükben a kategóriák közti választás így valójában arra szorítkozott, hogy elfogadják-e ezt a szerepet, vagy áértelmezik a saját különbségüket és másik tartalommal megtöltve újfajta nemzeti identitást kovácsolnak-e belőle, amiben nagyban segítették őket magyarországi tapasztalataik is. (Erről bővebben később.)

Mindenesetre a különböző etnikailag jelölt kategóriák közti választás egyidejűsége illetve azok átfedései (pl. párttagság, iskolaválasztás, szervezeti tagság, választási részvétel és pártválasztás, népszámlálási önbevallás stb.) az egyes kategóriák tartalmának meghatározásán, illetve azok dinamikus voltán túl is további teret nyitottak az identifikáció változatos mintázatainak, vagyis a választás valójában ritkán történt pusztán két lehetőség között. A választások mintázatokba rendeződtek, ami a kortársak számára is világos volt, lecsapódott a kisebbségi diskurzusokban (pl. fél-magyar, alig-

magyar, árnyék-magyar stb., akik valamiképp nem vagy nem teljes mértékben választják az elvárt nemzetileg megjelölt kategóriákat), illetve a már említett budapesti identitáspolitikának is ez lett a kiindulópontja. A nemzeti önazonosságot ismét rögzíteni szerették volna, lehetőleg kizárni az eltérő választás és választásminták (például kisebbségi magyar pártra szavazás mellett nem magyar nyelvű iskoláztatás, nem magyar népszámlálási önbevallás) lehetőségét, esetleg kényszerét.

A nemzetileg megjelölt kategóriák közti választás óhatatlanul összefonódott a nemzetről és a nemzet révén történő beszéddel is. Különösen ez utóbbi esetében fontos, hogy amíg az elméleti megközelítések ennek a mindennapi etnicitás változatnak az öntudatlanságát, berögzöttségét és csekély reflektáltságát hangsúlyozzák, az anyagból inkább az látszik, hogy ez a változat meglepően reflektált és tudatos használat révén jelentkezhettek még viszonylag alacsony társadalmi helyzetű csoportokhoz tartozók esetében is. A nemzetről való beszéd tiszta formában inkább diszkurzív szinten volt jelen, a mindennapokban pedig a bevet sztereotípiák szolgálhatnak példaként az önkéntelen nemzet révén történő beszédre, míg annak tudatos, reflektált formáját a nemzeti érvelési stratégiákban érhetjük tetten.

A sztereotípiák a feltárt esetekben alapvetően interakciókhoz kötődnek, szerepük indulatok kifejezése és stigmatizálás, önkéntelenségük is ebből adódik. Viszont éppen ezáltal válik nemzeti tartalmuk paradox módon kérdésessé. Amíg az adott szituációban az ilyen megnyilvánulások (pl. büdös, mocskos oláh; aki román kenyeret eszik ne áskálódjon Románia ellen; ha oláhul beszélsz menj az oláh templomba stb.) egyértelműen a szereplők közti különbséget juttatják kifejezésre, kívülről szemlélve ez a különbség lényegtelené válhatott. Számos esetben az eljáró hatóságok és még inkább a bírák az eléjük került ügyeket elszakították a nemzeti konfliktus értelmezési keretétől, nemzeti konfliktus helyett egyszerű, megszokott falusi perpatvarnak értékelték, ezzel pedig magát a gyalázkodás által megjelenített különbséget is lényegtelennek minősítették, szokásszerű és éppen ezért az adott helyzetben jelentéktelen jelenségnek. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy ezekben a sértésekben sokszor a nemzetileg megjelölt kategóriák köszönnek vissza, jelezve, hogy a mindennapi etnicitás különböző típusai közt szoros kapcsolat mutatható ki.

A nemzet révén való beszéd (ami egyúttal a nemzetről való beszédet is jelenthette) másik, reflektált és láthatóan tudatos használata elsősorban különböző érvelési stratégiák formájában érhető tetten. Nem is az számít érdekes eredménynek, hogy különböző lehetőségek (pl. állás, fizetésemelés, lakás vagy egy csendőrpózt kialakítása) megszerzése érdekében sokan folyamodtak nemzeti tartalmú érvekhez igazolandó, hogy például korábbi elnyomatásuk miatt jogosultak arra, amit kérnek, hanem az, hogy a szövegekből milyen gyakran olvasható ki hogy ez nem a nemzeti érzés kifejezése, hanem inkább a nemzeti indifferencia (Tara Zahra fogalma, angol eredetiben national indifference) elrejtése. Vagyis a nemzet révén való beszéd ebben az esetben éppen nem a beszélő etnicitásának jele,

pontosabban csak egy instrumentális etnicitásé. Ilyen esetnek tekinthető az a beadvány, melyben a temesvári városi rendőrség altisztjei kérték juttatásaik kifizetését és megemelését a magyaroktól elszenvedett elnyomásra hivatkozva, noha legtöbbjük már jóval 1918 előtt a rendőrség alkalmazottja volt, vagy az az eset, amikor Torda külterületén lakók csendőrposzt felállítását kérték az elszaporodott fegyveres rablások megfékezésére és beadványukban hivatkoztak őseik szerepére Avran Iancu harcai során, miközben az aláírók csoportja sejtetően igen jelentős számú magyar nemzetiségűt is magába foglalt. A nemzet révén való beszéd bevett és kívánatos, de az ennek révén megvalósuló identifikáció vélhetően csupán erre az egyetlen pillanatra érvényes, szinte már szélsőségesen szituatív jellegű.

Finomabban kitapintható a nemzet révén való beszéd és még inkább a nemzetről való hallgatás a kisebbségi tisztviselők 1934-es nyelvvizsgálja esetében, ahol a résztvevők fogalmazást írva szembesültek a lehetséges, a kívánatos és az elvártnak vélt identifikáció dilemmájával. Bár a nyelvvizsgák döntő többsége az etnikai értelemben amúgy is meghatározott vizsgázókat a szakmai, közalkalmazotti azonosság, a közalkalmazottak testületével való azonosulás, ezen keresztül az állam iránti lojalitás kifejezése felé terelte a feladatok témája és a körülmények, adott esetben vagy a vizsgázó szándéka szerint a nemzet révén való beszéd (például nemzeti történelmi tézisek felhasználása, települések nemzetiségi összetételének, kisebbségi lakosokból álló többségének hangsúlyozása vagy akár a többségi nemzeti diskurzus elemeinek kitüntetett használata) is szerepet kaphatott. Egyértelműnek tűnik, hogy bizonyos, erős magyar nemzeti szocializációjú csoportokhoz tartozó személyek (városi, középosztályi, legalább középiskolát végzett tisztviselők) esetében ez a beszédmód legalább annyira önkéntelen volt, mint tudatos. Más esetekben viszont egészen sajátos identifikációs változatokat is találhatunk, amikor a felkínált szakmai és az ezzel szorosan összekapcsolódó középosztályi szerepen és életmódon keresztül megvalósuló azonosulás helyett annál sokkal erősebb, emocionálisabb azonosulás rajzolódik ki. Például amikor egy árva községi jegyző élettörténetében a jegyzői iskola elvégzése és a munkába állás (vagyis Románia szolgálata) a család ismételt megleléseként jelenik meg.

A nemzet fogyasztása és performálása kérdése sem választható el egymástól nagyon élesen, hiszen sokszor a fogyasztás maga is rituáléként szolgálhat (például egy vendéglői mulatozás, fürdőzés) vagy a fogyasztás tárgya lehet rituálék eszközei. Ezt az egyébként is meglévő kapcsolatot nyilvánvalóan felerősítette, hogy a nagy, szimbolikus rituálék számára mind Romániában, mind Csehszlovákiában kevés hely maradt, a magyar nemzeti ünnepekről történő nyilvános megemlékezés tilos volt, ezek szűk körben vagy egyházi formájukban (Szent István-nap) maradhattak fenn. Ezzel párhuzamosan a rituálék fókuszában álló emlékjelek is eltűntek, vagy fokozatosan megritkultak. (Romániában az utóbbi ment végbe, a feltárt anyag alapján még a harmincas évek közepén is a

körülményekhez képest meglepően sok magyar emlékmű volt fellelhető, igaz ez jórészt a helyi viszonyoktól függött.) A megemlékezések egyházasodása illetve egyleti keretek közé szorulása mellett ez a kisebb, mindennapi rituálék felértékelődésével járt a nemzeti identifikáció számára. Ezzel együtt újabb látványos rituálék is termelődtek, a sportrendezvényektől a választási gyűléseikig, melyek a korábbi – esetenként természetesen nemzeti elemeket is tartalmazó – politikai azonosság helyett immár a nemzeti azonosulás kifejeződéseként értelmeződtek. De nyilvánvalóan átértelmeződhettek a kulturális rendezvények, színelőadások, dalosünnepek is, különösen, ha sor került a kisebbségi pártok és az adott szervezetek közti intézményes vagy személyi kapcsolat kiépítésére is. (Például Inczedy Joksmann Ödön volt a romániai Dalosszövetség elnöke és az Országos Magyar Párt ügyvezető alelnöke is.) Ezt az átértelmezést alátámasztotta, hogy az állami szereplők maguk is szívesen látták alapvetően nemzeti tartalmú eseménynek ezeket a rendezvényeket, így sokszor azok korlátozására, megakadályozására, de legalábbis cenzúrázására törekedtek.

Ezzel együtt a rituálék és az etnicitás kapcsolatában, különösen alsóbb társadalmi közegekben nagy szerepet játszott a külső jelentéstulajdonítás is. Ilyen módon válhatott nemzeti tartalmúvá egy sorozáshoz kötődő falusi szokás, a májusfa állítás vagy az apácai fiatalok éves éjszakai mulatsága. Ezekben az közös, hogy egy külső megfigyelő, mivel maga a szokás volt számára ismeretlen vagy valamiért idegen és nem lévén birtokában a megfelelő értelmezési keretnek, az idegenséget a számára adott nemzeti/etnikai kettősség formájában értelmezte, vagyis a rituálét kizárólag a magyar nemzeti azonosság kifejezésének látta. Ugyanakkor számos ilyen esetben más külső szereplők, akik birtokában voltak a szükséges ismereteknek helyesbítették ezt a kezdeti besorolást és a helyi vagy adott társadalmi eseményhez kötődő hagyományt az etnicitás elé helyezték annak értelmezésekor. Az is előfordult azonban, például Négyfalun, hogy az egyértelműen etnikus tartalmú eseményt (szász és magyar bál) éppen a külső szemlélők minősítették át másfajta etnikai jellegűvé azzal, hogy a szervezőket megbízható, lojális, nem irredenta magyaroknak minősítették, szembe állítva a falusiak egy másik magyar nemzetiségű csoportjával.

Különösen érdekes helyzetet jelentett nemzetileg megjelölt kategóriák közti választás és a kis rituálék metszéspontja. Az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás magyar kisebbségi párti kampányának fontos elemeként arra buzdították a magukat magyarnak vallókat, hogy a népszámlálás alkalmából mellőzzék mindennapi szokásaikat (például a nem magyarok anyanyelvi köszöntését, nem magyar nyelvű beszédet) és ehelyett minden lehetséges módon magyarságuk juttassák kifejezésre. Ennek eredményeként népszámlálóbiztosok például arról számoltak be, hogy a megszámláltak demonstratív módon magyar nyelvű újságokat tettek az asztalra. A népszámlálás aktusa így vált mindennapi kontextusban zajló eseményből egyfajta egyedi, csak erre az alkalomra teremtett magyarságrituálévé is,

ami az „elkeresztelés” elleni védelemként magának az azonosságnak a rögzítését, a rituálénak pedig statisztikai formában történő állandósítását jelentette.

A külső jelentéstulajdonítás a nemzeti fogyasztás esetében is kulcsfontosságú az etnicitás felbukkanásához, de természetesen létezett valóban nemzeti fogyasztás és olyan fogyasztás is, ami hagyományosból nemzetivé változott nem többségi voltában. A jelentéstulajdonítás lehetősége viszont korlátlan volt, lényegében bármi megjelölhető volt etnikai címkével, nemzeti színű virágcsokortól a hagyományos magyar szöveteken át a magyar feliratos pálinkáig, bár leggyakrabban a nemzeti színek felfedezni vélt kombinációjához kötődött. Így például a piros tetőcserép, fehér fal, zöld ablakkeret túlzottan gyakori látványát is nemzeti demonstrációnak tekintette Brassó megye csendőrpáncsnoka 1940-ben.

Visszatérve az első tipológiához, azt láthatjuk, hogy a legtöbb esetben az etnicitáson alapuló konfliktus és az etnicitás tabusítása kéz a kézben jártak. Azonban egészen pontosan nem tabusításról van szó, hanem inkább hallgatásról, illetve ennek részeként az interakciók etnikai jelölésének jogáért vívott küzdelemről, vagyis egyfajta definíciós játékról a szereplők között. Ennek része lehet az események etnikai jellegének tagadása éppúgy, mint a beavatkozás elhárítása a zártnak tekintett közösség életébe, például a tanúvallomások megtagadása vagy megcsonkítása, esetleg fontos részletek elhallgatása révén. Ugyanakkor, különösen amennyiben a konfliktus kívülről is láthatóvá válik, szinte minden érintett cselekvőképpessé lesz és megkísérelheti érvényre juttatni a saját definícióját. Ennek eredménye mindenképp az, hogy a konfliktusként manifesztálódó mindennapi etnicitásról számos esetben nem dől el, hogy tényleg kifejezi-e az etnicitást és milyen tartalmú etnicitást fejez ki. Ez azonban nem azt jelenti, hogy mentes is lenne attól, egyszerűen az etnicitás helyzetéhez és egyéni cselekvéshez kötöttsége válik rendkívül jól láthatóvá az esetek során. Fontos megjegyezni, hogy az etnicitás ezekben az esetekben is mindenképp előtt különbséget jelent, olyan különbséget, amit a résztvevők érzékelnek vagy érzékelnének és amit esszencializált formában egymás csoporttagságából és a csoporttulajdonságokból vezetnek le.

Az előbb felvázolt definíciós játék, hasonlóan a kategóriák közti választáshoz, lehetetlenné teszi, hogy a helyzetfüggő módon megjelenített vagy eltűnő különbségek mentén és az egyének besorolása alapján egyértelmű és világos határt húzzunk a csoportok között. Ehelyett akár a definíciós játék során és az abban érintett körre vonatkozóan, akár tágabb értelemben köztes helyzetek és ezek révén köztes terek jönnek létre. Ezekre nem csak az lehet jellemző, hogy etnikai értelemben nem egyértelműen meghatározhatóak vagy esetleg többféleképp is értelmezhetőek. Ezekben a köztes helyzetekben az elsődlegesen jelenlévőnek tartott két csoport határának folytonos elmozdulása és elmozdítása révén új csoportok is formálódhatnak, melyek akár etnikus jelleget is ölthetnek.

Ezek nem csupán nemzeti érzéketlenség vagy többes kötődés kifejezésére voltak alkalmasak, hanem a saját nemzeti csoporton belüli önmegkülönböztetést is lehetővé tették. Részben meglévő és a regionális közegben bizonyos mértékig közös, a kívülről jövők számára azonban ismeretlen vagy idegen társadalmi, fogyasztási gyakorlatok révén, mint a cigányzene hallgatása, csárdás, katonanóták (pl. 32-es baka vagyok én egy román hegyivadászezred előadásában vegyes közönség lelkes ünneplése közepette), a budapesti rádió műsorának követése, sőt magyar vagy német nyelvhasználat olyan helyzetben, ahol a régió kívülről érkezők is jelen voltak, tartozott ide. Másfelől viszont új gyakorlatok is keletkezhettek (ide értve a korábban csak a társadalmi periférián létező gyakorlatok, például a munkáskultúra dominánssá tételét is) vagy válhattak elfogadottá, esetleg nagyon tudatosan létrehozhatták azokat. Mindkét esetben közös volt, hogy ezeket egyértelműen különbségtermelésre használták fel, és a különbségeket egy idő után könnyen és könnyedén esszencializálták is, részben diszkurzív, részben mindennapi szinten is.

A régi gyakorlatok és az új gyakorlatok jellegzetes módon különböző társadalmi közeghez kötődtek, sőt két országhoz is. Romániában ugyanis, megfelelő haladáselvű állami önkép és államideológia nélkül, gyenge munkásmozgalmi szervezet mellett, az erdélyi román és nem román középosztály Monarchiából átörökölt mindennapi kultúrája, valamint a Monarchia közös hagyományai (például a közös hadseregéi) adta annak tartalmát. Nem függetlenül a már 1918 előtt megjelent erdélyi regionalista politikai tendenciáktól főként a középosztályban volt gyakori az, hogy mindennapi (fogyasztási) gyakorlatok egyúttal kizárás és befogadás eszközeül szolgáltak, meglehetősen határozott és etnicizált választóvonalat húzva regátiak és erdélyiek közé, a román többségen belül is, ami aztán nagyon erős befolyást gyakorolt a diksurzusra is. Egyúttal pedig a legsikeresebb mobilizációs eszköze lett az erdélyi román politikai erőknél. Másfelől pedig meglepően erős köteleket jelenthetett erdélyi románok és nem románok között is, egyfajta társadalmi, az eszmetörténetinél erősebb transzilvanizmust.

Ezzel szemben Csehszlovákiában az államideológia a társadalmi haladás megvalósítását helyezte előtérbe, méghozzá republikánus keretben. A köztársaság fontos politikai pártjai olyan társadalmi csoportok képviselőit vagy azokból kinőve működtek, melyek a dualizmus kori, sőt még a két világháború közti Magyarországon is társadalmi periférián voltak, társadalmi gyakorlataik a nemzeti kultúra hordozójának tartott közegben kevésbé voltak elfogadottak, a nemzetinek tartott kultúrának csak kis mértékben voltak részesei. Csehszlovákiában azonban arra történt kísérlet, hogy állami támogatással, részben csehszlovákista pártok keretében és egyúttal a magyarországi kultúrát csak szelektíven beengedve egy másik, a magyarországitól jelentős mértékben különböző magyar kultúrát és gyakorlatait teremtsenek meg, amit aztán azzal szembeállítva igazi, demokratikus nemzeti

kultúrának tekintettek. Ezt a nem is sikertelen kísérletet nyilván megkönnyítette, hogy itt szinte teljesen hiányzott az a közös középosztályi kultúra, ami összeköthette volna a beáramló, a magyar középosztály pozícióit jórészt elfoglaló cseh rétegeket a kisebbségekkel, miközben a szlovák középosztály még csak ekkor formálódott. A csehek sokak által leírt kispolgári kultúrája és gyakorlatai meglehetősen elütöttek a magyarok megszokott gyakorlataitól, egészen addig menően, hogy a felpofozott katonatisztek nem követeltek elégtételt. Így aztán itt az érintkezés a két középosztályi közeg között is korlátozott maradt, leginkább a magaskultúra (zene) és a tudomány területén valósult meg, miközben a létrejött alsóbb osztályi közös terek is éppen a Magyarországtól való elhatárolást szolgálták. A kialakuló regionalizmus pedig egyre inkább szlovák-cseh nemzeti törésvonalként jelentkezett, amit elsősorban politikai érdek és nem közös társadalmi gyakorlatok kötöttek össze a magyar kisebbségi pártok társadalmi közegével.

A különbség Magyarországhoz képest azonban identitáspolitikai beavatkozás nélkül is jelen volt. Sőt, a budapesti politika egyik célkitűzése éppen az volt, hogy az autentikusnak tekintett magyarországi önazonosság-változattól való eltérést (ennek általuk azonosított jegyei a nemzeti történelmi kánon lassú elhalása, a magyar klasszikusoktól, főként regényektől elszakadó irodalmi műveltség, süllyedő középosztályi műveltségi szint, esetenként veszélyes, nem nemzeti eszmék iránti fogékonyság) valamiképp korrigálják a nemzeti egység és vele a revízió esélyének fenntartása érdekében. Ennek eszközeként pedig legalább Erdélyben létrehozzák azt a megbízható, identitásában is „helyreállított” új kisebbségi elitet (helyben és regionálisan is), akik képesek lehetnek végrehajtani ezt a korrekciót tágabb körben is. Ehhez a harmincas években magyarországi képzést, a magyar társadalmi, tudományos és politikai életbe való bevezetést ajánlottak.

A kiszemeltek magyarországi élményei azonban jórészt semlegesítették az identitáspolitikai eszközöket. Egyéni találkozósaik rendre a magyarországi és kisebbségi magyarok közti különbségek felszínre hozatalával jártak, ezzel óhatatlanul is határt vontak a két csoport közé. Ráadásul az élmények döntő többsége idegenségüket jelezte, alkalmanként magyarságukat is megkérdőjelezte, például nyelvtudásukra vagy nemzetiségükre való rácsodálkozás révén, vagy a magyarországiak munkahelyét féltve tőlük. De nem csupán a nemzeti egységnek a mindennapi találkozások során történő kifejezésére vonatkozó elvárásaik nem teljesültek. Magyarországról alkotott előzetes, nagyon pozitív képük is hamisnak bizonyult, a szegénység, a merev társadalmi hierarchia mellett a magyar életet átszövő „idegen” befolyás – svábok, zsidók – álltak panaszaik középpontjában. (A merev társadalmi hierarchiát a Csehszlovákiából érkezők is megtapasztalták, a magyar elittel való találkozás megalázónak érzett helyzeti során.) Mindezt kiegészítette az általános információhiány a kisebbségi magyarokról. Mivel értelmiségi és/vagy középosztályi közegből érkeztek, és képesek voltak diszkurzív keretet adni tapasztalataiknak a találkozások eredménye egy saját, a magyarországgal szemben megfogalmazott –

Romániát részben példának beállító, így azzal is azonosuló – önazonosság lett, amit a magyarországinál autentikusabbnak tartottak. Az ilyen módon megjelenő választóvonal, amihez hasonló jóval kisebb intenzitással Csehszlovákia felől is kitapintható volt szintén etnicizálódott, igaz a romániai román változattól eltérő módon. Itt az autenticitás révén az igazi magyarság és a megerősítendő magyarság kerültek a két oldalra. Ez volt az egyik pillére az észak-erdélyi regionalista politikai elképzeléseknek is 1940 után.

Érdemes megemlékezni a kibontakozó általános kép néhány fontos jellegzetességéről, melyek nagymértékben rányalják, esetenként akár megkérdőjelezzik a két világháború közti kisebbségtörténeti elbeszéléseket. Ezek mindenek előtt kisebbség és többség viszonyát a kisebbségpolitika felől közelítik meg, ami eleve egy kétosztatú értelmezési keretbe helyezi a történetet, mindkét oldalon egy-egy többé-kevésbé homogén csoporttal, melyeket a különböző aktorok képviselnek és megjelenítenek. Ezen túl pedig a kisebbségpolitika nem az ehhez tartozó gyakorlatok összességéként jelenik meg, hanem a kisebbségnek biztosított vagy attól megtagadott jogokhoz való viszonyként, továbbá általános nemzetépítő politikaként, ezzel óhatatlanul is előtérbe állítva a kisebbségi jogsérelmeket.

A mindennapi etnicitás felől vizsgálva jól látható, hogy más léptékből szemlélve a kisebbségpolitikát nem az átfogó politikai, hanem a helyi viszonyok válnak kiemelkedően fontossá. A jog sokszor holt betű lesz, azt informális megegyezések, különböző társadalmi modus vivendik egészítik ki vagy helyettesítik. Ebben fontos szerepet játszhatnak az olyan jelenségek, mint a közös társadalmi terek, közös középosztályi kultúra és az ezen keresztül a központtal szemben közösen meghúzott és fenntartott választóvonalak, az intézményes vagy személyi hálók, vagy akár a közös szocializáció, például iskoláztatás. Ez persze nem szükségszerűen írja felül a fentebb említett átfogó értelmezéseket, hiszen a helyi szintű viszonyok általánosítása mindig kockázatos. Az azonban biztos, hogy a tényleges kisebbségi jogokat, a kisebbségi helyzet jellegzetességeit legalább annyira a helyi viszonyok, a jogalkalmazás határozta meg, mint a kisebbségpolitika. A mindennapi etnicitás felől szemlélve Nagy-Románia patchwork és nem egyszínű világ.

Ez általánosabb értelemben felveti a megbízó-ügynök dilemma kérdését is. Itt azonban nem arról van szó, mint például a Balkán többi államában gyakori volt, hogy a viszonylag nagyvonalúnak tűnő jogszabályokat nem tartották be helyben, hanem ennek ellenkezőjéről: a szűkmarkú jogszabályok biztosította lehetőségeknél sokkal nagyobb tér is nyílhatott a kisebbségek számára mindennapi etnicitásuk megjelenítésére is. Ez azonban felveti azt a problémát is, hogy ha a kisebbségi élethelyzet településről településre, megyéről megyére különbözhetett mennyiben tekinthető a kisebbségi közösség egységnek, nem is szólva a kisebbségi társadalom fogalmának problematikus voltáról. Bár egyelőre ez inkább további kutatási problémákat vet fel, mint válaszokkal szolgál, a kérdésfeltevés mindenképp

fontos a magyar kisebbségek története, és általában a kisebbségtörténet-írás számára is.

Van a kérdésnek egy másik, eddig szintén nem kellőképp figyelembe vett dimenziója is, a különböző közigazgatási szintek valamint a különböző állami szervek viselkedésének eltérő jellege. Az előbbi részben összefügg a más említett megbízó-ügynök dilemmával, az utóbbi pedig lépten-nyomon tetten érhető az anyagban. Az államot egységes, homogén cselekvőnek beállítani kifejezetten kérdéses annak tükrében, hogy az igazságszolgáltatás szervei – legalább a tipikus perpatvarnak látott esetekben – kifejezetten elvetették a felkínált etnikai értelemben megjelölt értelmezéseket, vagy annak láttán, hogy milyen az egyéni szabadságot az állammal szemben védelmébe vevő érveléssel (pl. Romániában senki nem kényszeríthető arra, hogy üdvözlje az igazságügy-miniszter áthaladó vonatát) mentettek fel állam elleni izgatással vádolt személyeket. Az általánosítás természetesen ismét nem problémamentes, viszont az jól látszik, hogy volt az etnikai konfliktusoknak egy széles köre, amit az igazságszolgáltatás többnyire egyszerű és természetes összetűzéseként kezelte.

Jól illusztrálja ezt a problémakomplexumot a kisebbségi tisztviselők helyzete a harmincas évek közepén Romániában. A kisebbségi nyelvvizsgák anyagából, illetve egyéb közigazgatási forrásokból kiderül, hogy számuk eleve jóval magasabb volt, mint azt általában feltételezni szokás, a mai Erdély területén a kisebbségiek aránya nagyjából népességen belüli arányuknak felelhetett meg. Igaz, elsősorban a megyei és városi igazgatás középső szintjein és attól lefelé voltak jelen nagy számban. Amikor a belügyminisztérium vezetői a nyelvvizsgák nyomán tömeges kirúgásukat vették tervbe, akkor közvetlen, amúgy politikai feletteseik, a megyei prefektusok minden követ megmozgattak értük – nem is sikertelenül. Közben a vizsgák maguk egy olyan szakmai önazonosság felvállalását ösztönözték, ami nem kényszerít a nemzeti identifikáció legtöbb változatának megtagadására, egyúttal viszont lojális közszolgaként és társadalmi szerepét felvállaló közép- vagy alsó-középosztálybeliként teljes mértékben befogadja Románia társadalmába. Ebben persze nagy szerepet játszott az is, hogy ez a csoport diszkurzív értelemben korábban szinte nem is létezett, a magyar – kisebbségi és magyarországi – politika a köztisztviselők tömeges eltávolítása miatt megfogalmazott panaszok miatt nem beszélt róluk, csak kirúgásuk után, a román nyilvánosságban pedig szintén láthatatlanok voltak. A periférikus integráció egyúttal azzal is járt, hogy az általuk tömegesen megjelenített kisebbségi köztisztviselői azonosság tartalma ismét csak különbözött a kisebbségi magyar elit által autentikusnak tartott változattól.

Ez persze azt is jelenti, hogy a „szabadság” informális körei mellett vagy akár azokkal időben váltakozva, illetve tulajdonképpen azok formájában is az „önkéntes” informális körei jöttek létre. Ebben nem kis szerep volt annak is, hogy az állam által rögzítettnek remélt etnikai kategóriák végig bizonytalan tartalmúak maradtak, ami egyértelműen a helyi aktorok értelmezési szabadságát növelte.

Ezt aztán használhatták a kisebbségek kárára vagy hasznára is.

Nem lényegtelen következtetés az sem, hogy a mindennapi etnicitás jelensége a köz- és magánszféra közti határok elmosódásáról tanúskodik, amiben ráadásul szerepet játszott a mindennapok jelentőségének felértékelődése az etnicitás performálásában. Azzal, hogy a nagy, szimbolikus rítusok helyét kis rituálék vették át, a közösségi beszorult és bekényszerült a privát térbe, vélhetően megkönnyítve azt, hogy később tudatosan törjék át a kettő közti határt.. Ezt részben megelőzte, részben felerősítette az a gyakorlat, ami a magánszférára is megkísérelte kiterjeszteni az etnicitás ellenőrzését és korlátozását. Erről tanúskodnak a nyelvhasználat, magyar nyelvű rádióhallgatás, magyar nemzeti színű vagy vélt irredenta jelentésű tárgyak, esetleg kocsmában elhangzott sértések miatt tett feljelentések, indított hatósági eljárások. Az egyén ezekben az esetekben a másik oldalról is az állam mellé vagy akár annak helyébe lépett, magára vállalva a magánszféra kontrollját (policing).

Felmerül természetesen a kérdés, hogy volt-e időbeli változás a két világháború közti időszakban a mindennapi etnicitás tekintetében. Felvethető, hogy a húszas évek elején megfigyelhető informális viszonyok esetleg egy átmeneti politika jelei volnának, és alapvetően a magyar-román viszony alakulása, illetve a váltakozó kormányok kisebbségpolitikája szabhatta meg a helyi viszonyokat is. Általában elmondható, hogy a mindennapi etnicitás alapesetei hasonló módon érhetőek tetten az egész korszakban. Ami a kormányzati politika hatását illeti tágabb értelemben két jelenség különíthető el. A hivatalos kategorizációs gyakorlatok és maguk a kategóriák már a korszak kezdetén adottak és végig nem sokat változik a tartalmuk (ami egyes esetekben, pl. az irredenta nyilvántartása kapcsán a fogalmak tényleges meghatározatlansága miatt nem is meglepő), ugyanakkor megfigyelhető a kisebbségpolitika szigorodása és ennek hatása az állami aktorokra. Ez azonban nem elsősorban a kisebbségek veszélyességének megítélésével volt összefüggésben, azok kérdése meglepően kevésbé foglalkoztatta a román politikai elitet. A hatóságok keményedő fellépése elsősorban az állami rendet ért egyéb fenyegetésekkel függött össze és azzal az érzéssel, hogy a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberálisok egyre inkább parlamenten kívüli mobilizáció révén vívott küzdelme és a Vasgárda megerősödése miatt az államhatalom ellenőrzése vidéken egyre gyengül.

Érdemes röviden összefoglalni a kutatás módszertani és elméleti tanulságait is. Mindenek előtt elmondható, hogy a mindennapi etnicitás és a hozzá kapcsolódó elméleti előfeltevések (csoportizmus elvetése, az etnicitás mint esemény és egyéni cselekvés, az identitás helyett az identifikáció, mint cselekvés vizsgálata) alkalmazhatóak az általam választott és feltárt történeti anyagon is, és új, az eddigi ismereteket nem csak kiegészítő, hanem olykor felülíró, továbbá fontos új kérdéseket felvető eredményekhez vezethet. Az eredmények segíthetnek a nacionalizmuselméletek, illetve az etnicitás történeti kutatása elméleti kereteinek finomításában, kritikájában is. Az előbbi illetően érdemes

kiemelni, hogy az anyag egyfelől egyértelműen igazolja a művelt középosztály kulcsszerepét a nemzeti közösség folytonos megteremtésében, reprezentálásban és mozgósításában. Ugyanakkor látható, hogy a különböző aktorok nem egyszerűen a nemzeti közösség gerincének tartották ezt a csoportot, hanem sok esetben egyenesen azonosították azzal. A román állami szervek fogalomhasználatában az irredenta végső soron egyet jelentett a magyar középosztállyal, miközben a fogalom annyira tartalmatlanná vált, hogy csak az etnicitás jelölésére szolgált. Így aztán maga a középosztály lehetett a nemzeti közösség. A népszámlálás alkalmával pedig a középosztályi önbevallók viselkedése, reakciójuk a sérelmekre és az érvelésükhöz felhasznált nemzetdefiníciók szabatos volta, szembe állítva más társadalmi csoportok sokkal kevésbé entuziasztikus küzdelmével azt sejteti, hogy ismét csak a középosztály vált azonossá saját nemzeti közösségével. A középosztályi terek és kultúra szolgáltak arra a különbségteremtésre is, ami aztán etnicizálva a román regionalisták és regátiak közti választóvonalat is létrehozta, míg Csehszlovákiában a közös középosztályi kultúra hiánya mélyítette el a cseh(szlovák) és magyar közösségek közti árkot, miközben a csehszlovákiai aktivizmus egy társadalmi értelemben periférikus, egyes elemeiben ellenkultúra nemzeti kultúrává emelésével azt a kultúrát akarta megfosztani a nemzeti közösséget meghatározó szerepétől, amit a magyarországi és magyar kisebbségi középosztály éltetett és termelt újra.

Miroslav Hroch ABC modelljében a nemzeti mozgalmak kialakulásának második fázisaként jelenik meg a nemzetet „kitaláló” értelmiségi csoport által létrehozott kultúra elterjedése, a középrétegek meghódítása. A harmadik fázis pedig a tömegek nemzeti alapú mobilizációja. Ehhez képest viszont kutatásaim nem egyszerűen azt mutatják, hogy a középosztály szerepe fontos marad a harmadik fázisban is, hanem azt, hogy a középosztály marad az egyetlen olyan társadalmi csoport, amelyik valóban megjeleníti, újratermeli saját mobilizációjában is felhasználja a nemzeti kultúrát, amit jól mutat az is, hogy annak nem kívánatosként érzékelt átalakulását is a nemzeti önazonosság és vele a nemzet veszélyeztetésének látják. Úgy tűnik, hogy a kortárs szereplők is ilyen módon tekintettek a középosztályra, és azonosították azt a nemzettel. Ezzel szemben a harmadik fázisban elvileg mobilizált tömegek esetében ilyen egynemű identifikációs mintát nem igen találunk, a mindennapi etnicitás tükrében maga a mobilizáltság is kétségbe vonható lenne. A B fázis még valóban végbe mehetett, de a C talán soha nem lesz teljes abban a formában, ahogy a modell implicálja.

Ezt a jelenséget a nemzeti aktivisták és a nemzetileg közömbös (national indifference) lakosság sokrétű viszonyrendszerének vizsgálatával már azonosították a történeti kutatások, erre vonatkozhat az etnicitás történeti vizsgálatának elméleti kereteit illető finomítás és kritika. A nemzeti közömbösség fogalma alapvetően bináris ellentétként próbálja megragadni a nemzeti közömbösség és a nemzeti aktivisták viszonyát, míg ha figyelembe vesszük az etnicitás történésének lehetőségét, és azt, hogy

ebből következően a nemzeti közömbösség is lehet helyzethez kötött, eseti és akár más helyzetekben megnyilvánuló etnicitással váltakozhat, akkor a kirajzolódó kép inkább a nemzeti identifikációk egyfajta, nem is szükségszerűen folytonos spektruma vagy etnikus tartalmú és nem etnikus tartalmú, az egyén számára lehetséges cselekvések halmaza lesz. Ezek közül megfelelő körülmények közt bármelyik bekövetkezhet, a körülményektől függően, éppen ezt jelentené az a felfogás, hogy az etnicitás nem rögzített és állandó csoporttulajdonság, hanem az egyének cselekvése révén jön létre vagy nyilvánul meg. Tehát a nemzeti közömbösség sem feltétlenül állandó attribútuma az egyéneknek.

Ez akár arra is magyarázat lehet, miért tűnik a mindennapi etnicitás perspektívájából problematikusnak a Hroch-féle modell harmadik fázisa. A tömegek esetében nem feltétlenül állandó mozgósítottságról, hanem a mozgósítás lehetőségéről, mozgósíthatóságról beszélhetünk. Ehhez azonban arra van szükség, hogy az egyébként nagyon változatos identifikációjú embereket valamiképp sikerüljön rávenni, hogy egyazon pillanatban nagyjából ugyanazt az identifikációt juttassák kifejezésre. Ez a könnyű politikai instrumentalizálhatóság mellett új szempontból világítja meg, hogy miért választották a saját közösség képviselésének igényével fellépő kisebbségi pártok, szervezetek a társadalmi drámát a mobilizáció eszközéül, akár választásokon, akár népszámlálási propagandájukban. Saját kisebbségi közösségük egysége valójában mindig is fikció volt, néhány kivételes pillanattól eltekintve. Ezek a kivételes pillanatok viszont sokszor nem a kisebbségi szervezetektől függtek, sokkal inkább külső tényezőktől. Lényegében a visszacsatolás volt a kisebbségi korszakban az egyetlen pillanat, amikor ezt az egységet valóban sikerült létrehozni, fenntartani azonban már kevésbé lehetett. A visszacsatolás viszont a lehető legmélyebb változást jelentette és ezt az érzést bizonyosan felerősítették a húsz évvel korábbi uralomváltások tapasztalatai is, a bizonytalanság pedig megkönnyítette a nemzeti közösséget egyedüli lehetséges menedékként bemutató társadalmi dráma színrevitelét. A hétköznapiakban, vagy ha úgy tetszik a mindennapokban, az etnicitás jelentősége általában sokkal kisebb maradt, mint azt a kisebbségi elitek látni szeretnék volna.